

Карп Ірина Миколаївна

Кандидат економічних наук, доцент,
Доцент кафедри економічної теорії
Тернопільського національного економічного університету
*Наукові інтереси: міжнародна економіка,
теоретичні та прикладні аспекти мікрологістики*

Гонак Ігор Михайлович

Аспірант кафедри міжнародної економіки
Тернопільського національного економічного університету
*Наукові інтереси: міжнародні економічні відносини,
зовнішня торгівля, аграрна політика*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКСПОРТУ ПРОДОВОЛЬСТВА І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто фактори впливу на виробництво, переробку та експорт продовольства і сільськогосподарської сировини в Україні. Проведено моніторинг частки сільськогосподарських земель від загальної площі окремих європейських країн. Висвітлено динаміку обсягів експорту зернових та олійних культур з України. Приділено увагу переорієнтації ринків збуту, оскільки дослідження показало, що український цукор купували навіть ті країни, які завжди використовували цукрову тростину. За результатами дослідження сформульовано вимоги щодо активізації виходу українських виробників та переробників сільськогосподарської продукції на ринок Європейського Союзу.

Ключові слова: міжнародна економіка, сільське господарство, експорт, митне регулювання, світовий ринок продовольства, зовнішньоторговельні відносини.

**Karp I.M.,
Gonak I.M.**

MODERN TRENDS AND PROBLEMS OF FOOD EXPORTS AND AGRICULTURAL RAW MATERIALS EXPORTS OF UKRAINE

Annotation. The article considers factors influencing the production, processing and export of food and agricultural raw materials in Ukraine. The share of agricultural land from the total area of selected European countries is monitored. The dynamics of export volumes of cereals and oilseeds from Ukraine is highlighted. Attention was paid to the reorientation of the markets, as the research showed that Ukrainian sugar was bought even by those countries that have always used a sugar cane. According to the results of the study, requirements have been formulated to increase the output of Ukrainian producers and processors of agricultural products to the European Union market.

Key words: international economy, agriculture, export, customs regulation, world food market, foreign trade relations.

Постановки проблеми. Продовольчі ресурси є найважливішим соціально-економічним ресурсом, без якого неможливе життя людства. Економічні трансформації, які відбуваються на світових ринках продовольства і сільськогосподарської сировини, здійснюють великий вплив на міжнародну економіку.

На початку XXI століття Україна активно інтегрується у цей сегмент світового ринку, українські виробники нарощують експорт продовольства та сільськогосподарської сировини, що потребує розробки і впровадження ефективної продовольчої політики, яка б сприяла реалізації двох цілей: підвищення експортних можливостей та забезпечення продовольчої й фінансової безпеки.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженню особливостей розвитку експортних можливостей України на світових ринках продовольства і сільськогосподарської сировини присвятили свої дослідження значна кількість вчених-економістів. Окремі аспекти функціонування ринків продовольства та сільськогосподарської сировини досліджували такі вчені як: П.О. Масляк, П.Г. Шищенко, О.І. Шаблій, В.М. Нелеп, В.Є. Новицький, О.О. Мамалуй, О.А. Гриценко, Л.В. Грищенко, Г.Ю. Дарнопих, Ю.Г. Козак, Н.С. Логвинова, К.І. Ржепішевський, Л.М. Побоченко, Е.В. Циганков та інші.

Аналізуючи наукові праці вчених та фахівців, доцільно звернути увагу на те, що практичні аспекти функціонування українського експорту продовольства та сільськогосподарської сировини на світовому ринку потребують додаткового поглибленого дослідження, з огляду на змінність ситуації на ринку.

Формування цілей статті. Основною метою і завданням статті є дослідження сучасного стану та проблем експорту продовольства і сільськогосподарської сировини з України на світовий ринок.

Виклад основного матеріалу. В умовах активних геоекономічних змін на початку третього тисячоліття світова економіка зітхнула із принципово новими складними проблемами виробництва, споживання та використання, забезпечення, переробки та утилізації залишків продовольчих та інших сільськогосподарських ресурсів. На даний час угіддя, придатні для сільського господарства, складають 1,6 млрд. га (в Україні – 42,4 млн. га [1, с.225] або приблизно 2,6% світового об'єму і 70% загальної земельної площі країни [2, с. 307]), і, у перспективі, їхня кількість тільки зменшуватиметься через глобальні зміни клімату, забруднення (наприклад, внаслідок аварії на ЧАЕС тільки в Україні радіоактивного забруднення зазнали 4,5 млн. га сільськогосподарських угідь (12 % від загальної їх площі) [3]) чи розростання площ сміттєзвалищ і населених пунктів) та інші фактори. Проблематика виробництва та переробки продовольства і сільськогосподарської сировини є однією із центральних у забезпеченні продовольчої та фінансової безпеки України.

Кількісно виробництво, переробка та експорт продовольства і сільськогосподарської сировини в Україні зумовлене динамічними змінами природного, економічного та політичного середовища, які пов'язані із:

- змінами клімату в Україні;
- великою ресурсо- та енерговитратністю виробництва;
- значними втратами продовольства через використання застарілих технологій при виробництві, зберіганні, транспортуванні та переробці сировини;
- неможливістю безлімітного експорту продукції через потребу забезпечення національної продовольчої безпеки;
- радіоактивним, хімічним, біологічним та іншим забрудненням сільськогосподарських земель;
- географічними та екологічними межами можливого нарощення обсягів виробництва та переробки сировинних продовольчих ресурсів через втрату родючих земель та виведенням їх із сільськогосподарського обороту через розширення пустель.

Прикладом виведення земель із сільськогосподарського обороту є збільшення площ Олешківських пісків [4]), створення рукотворних водойм (наприклад, Кременчуцького водосховища [5] і Київського водосховища, яке визнано найнебезпечнішим об'єктом на планеті [6]), розширення сміттєзвалищ, забруднення земель через вибухи на збройних складах, аварії на ЧАЕС та інші техногенні катастрофи, ерозію ґрунтів тощо.

Ці фактори впливають на характер сучасних процесів в Україні щодо виробництва, споживання та експорту продовольства і сільськогосподарської сировини. Економіка України характеризується позитивним балансом продовольства і сільськогосподарської сировини, що зумовлює реалізацію за

кордон, причому у значних кількостях, продовольства і сільськогосподарської сировини, які традиційно є однією із найбільших складових українського експорту. Це пов'язано із наступними чинниками:

- приблизно 9% світових запасів чорноземів знаходяться в Україні і, при цьому їх частка складає три п'ятих всіх сільськогосподарських земель і 44% території країни (загальносвітовий показник складає в середньому біля 6% території кожної країни);

- частка ріллі в Україні складає 78% сільськогосподарських земель (при цьому пасовища складають тільки 13%, сіножаті 6%, багаторічні насадження 2%, а перелоги 1% [7]);

- площа сільськогосподарських угідь України становить приблизно 22% від загальної площі угідь 28 країн-членів Європейського Союзу. Загальна земельна площа на одну людину в цілому по країні на початку 2000-х складала 0,82 га сільськогосподарських угідь та 0,67 га ріллі [2, с. 309] (у країнах Європейського Союзу відповідні показники складають 0,37 та 0,21 га [8]), проте, через постійне зменшення населення України ці показники зростатимуть;

- витрати на оренду землі та оплату праці працівників є одними з найнижчих у світі;

- низька врожайність українських угідь пов'язана з неефективним господарюванням, проте після “наведення порядку” у земельному законодавстві та впровадженні досягнень НТП врожайність земель може зрости у кілька разів (у Європі та США підвищення врожайності земель малоімовірна – врожайність земель і так висока та може бути підвищена тільки за рахунок вирощування генно-модифікованої продукції);

- за умов ефективного використання досягнень НТП і стабільного фінансування виробництво продовольства та сільськогосподарська сировина в Україні зростатиме. Хоча щорічне зростання світового ринку продовольства та сільськогосподарської сировини складає всього 2-3%, Україна при сприятливій зовнішньополітичній кон'юнктурі та ефективному державному регулюванні зможе у перспективі забезпечити його на рівні 25-30% [9]. Протягом наступного десятиліття обсяг виробництва продовольства та сільськогосподарської сировини може вирости втричі;

- серед виробників основних видів агропромислової продукції Україна входить у першу десятку країн світу і це зумовлює її величезний експортний потенціал. України займає перше місце у світі за експортом ячменю та соняшникової олії, друге місце за експортом ріпаку та зернових культур, третє місце за експортом пшениці та кукурудзи, восьме місце за експортом сої та дев'яте – за експортом курятини [10]. Для низькоефективної національної економіки доходи від експорту агропромислової продукції забезпечують фінансовий компенсатор, проте різкі зміни світових цін на продовольство і сільськогосподарську сировину призводить до економічних шоків для всієї української економіки;

- частка земель сільськогосподарського призначення складає 70,3% території України [1, с.225].

При цьому середній показник для Європейського Союзу складає 47%, у Туреччині – 54%, а Росії тільки 13% [9]. В таблиці 1. представимо частку сільськогосподарських земель від загальної площі окремих європейських країн.

Таблиця 1

Частка сільськогосподарських земель від загальної площі окремих європейських країн, %

Країна	Частка сільськогосподарських земель, %
Україна	71
Угорщина	65
Румунія	63
Чехія	55
Польща	52
Болгарія	49
Хорватія	48
Словаччина	40
Австрія	39

Джерело: побудовано автором за даними [10]

В Україні є низькими витрати на виробництво сільськогосподарської продукції (таблиця 2). Наша країна є однією з п'яти країн (Сполучені Штати Америки, Аргентина, Росія, Бразилія та Україна), які можуть суттєво наростити обсяг виробництва продовольства та сільськогосподарської сировини. Наприклад, виробництво зернових складає 50-60 млн. тонн щороку, проте, існує можливість збільшити виробництво до 120-150 млн. тонн щороку [9].

Таблиця 2

Витрати на вирощування озимої пшениці, дол.США/т

<i>Країна</i>	<i>Витрати на вирощування озимої пшениці, дол.США/т</i>
Україна	80
Росія	120
Бразилія	155
Канада	180
Велика Британія	185
Австралія	205

Джерело: побудовано автором за даними [10]

З початку 2017 р. Україна на експорт поставила 11,3 млн. т зернових культур. Було експортовано майже 6,48 млн. т пшениці (продовольчої більш як 3,6 млн. та фуражної - 2,9 млн. т), ячменю - понад 3,2 млн. т, кукурудзи - 1,22 млн. т., 1,6 млн. т олійних культур: ріпаку - більше 1,45 млн. т, сої - понад 0,13 млн. т. [11] (рис.1).

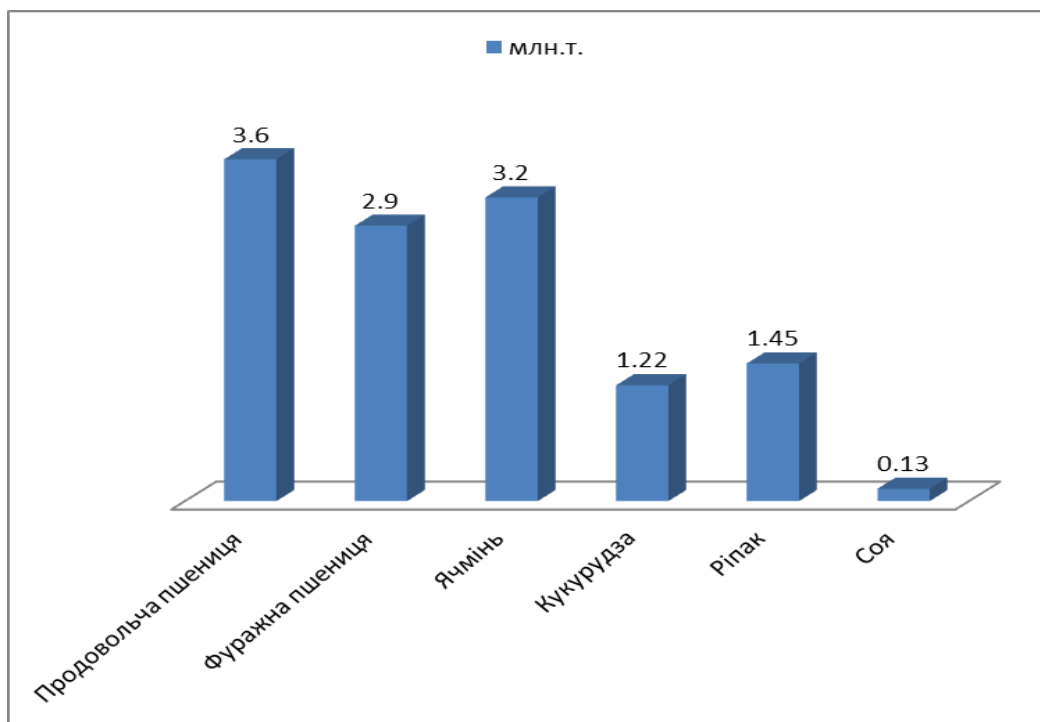

Рис. 1. Обсяги експорту зернових та олійних культур з України

Джерело: побудовано автором за даними [11]

Якщо порівнювати експорт зернових за останні три роки (2014-2017рр.), то у 2014/2015рр. він склав 34805 тис. т., 2015/2016 – 39415 тис. т. (на 4610 тис. т. більше або 13%), (з них, пшениці – 17354 тис. т, кукурудзи – 17396 тис. т, ячменю – 4409 тис. т, , муки 349 тис. т., інших зернових – 256 тис.

т.), 2016/1017 – 44405 тис. т (приблизно на 5 млн. т.), зокрема пшениці більш ніж 16,7 млн. тонн; ячменю – 5,3 млн. т; жита – 5,4 тис. т; кукурудзи – 18,6 млн. тонн. [12]

Збільшення обсягів експорту кукурудзи у 2017р. стало можливим через освоєння нових ринків збуту. Так, основними країнами імпортерами кукурудзи стали: Єгипет, Нідерланди, Іран, південна Корея, [13]. Єгипет збільшив закупівлі кукурудзи у 2017р. на 56%; у Нідерланди поставки збільшилися на 87%; у південну Корею - в 7,1 рази. Спостерігається також приріст експорту в Іран.

Посівні площі під соняшником в 2017 р. склали 5,4 млн. га, що на 700 тис. га. менше ніж в попередньому 2016р. Врожай соняшнику у 2017р. – 11,7 млн. тонн. Це означає, що Україна експортувала менше на 750 тис. тонн соняшникової олії, [13]. За підсумками 2016р. виробництво соняшникової олії в Україні досягло 6,3 млн. тонн. Україна тогочас була лідером в експорті соняшникової олії. У трійку найбільших країн-імпортерів української соняшникової олії в 2016р. увійшли Індія (35% від загального обсягу експорту), Китай (10%) та Іспанія (9%), сумарно закупили більше половини обсягу експортованої продукції.

Аналітики відзначили зростання виробництва маргаринової продукції – на 2,6% за підсумками вересня-лютого 2016р., а за підсумками січня-лютого 2017 року – на 28%. При цьому в січні-лютому 2017 року експорт такої продукції з України перевищив імпорт в 6,7 рази.

Але спостерігається скорочення виробництва ріпакової олії. За підсумками 2016р. це виробництво скоротилося на 67,5%. Масовий вивіз насіння ріпаку пояснюється тим, що на нього не поширюється дія експортного мита. З урожаю 2016 р експортовано понад 950 тис.т насіння ріпаку або 86% від його загального збору, тоді як на переробку надійшло не більше 10% від такого збору.

Аналізованого 2017р. з України експортовано 3,792 млн. т різних видів олії на \$ 2,834 млрд. Експорт соняшникової, сафлорової і бавовняної олії склав 3,656 млн. т на \$ 2,728 млрд. Найбільше Україна свої поставки здійснила в Індію - на \$ 933,265 млн. (34,2% експорту товарної позиції в грошовому вираженні), Іспанію - на \$ 282,14 млн. (10,3%) і Китай - на \$ 228,187 млн. (8,4%). Експорт в інші країни склав \$ 1,284 млрд. (47,1%). Питома вага товарної позиції в загальному обсязі експорту в грошовому вираженні досягла 11,4% [14]. У структурі експорту продукції АПК України експорт масложирової продукції займає 28%, в структурі експорту харчової продукції – більше 70%, [15].

Експорт українського меду тільки від початку 2017 р. зріс на 57% і склав 35,3 млн. дол. (див. рис. 2). За цей період 91% меду було експортовано в 10 країн. Найбільший приріст склав експорт в Бельгію, Канаду, Іспанію, США (\$12,6 млн, 34% всього експорту), Данію, Францію [16].

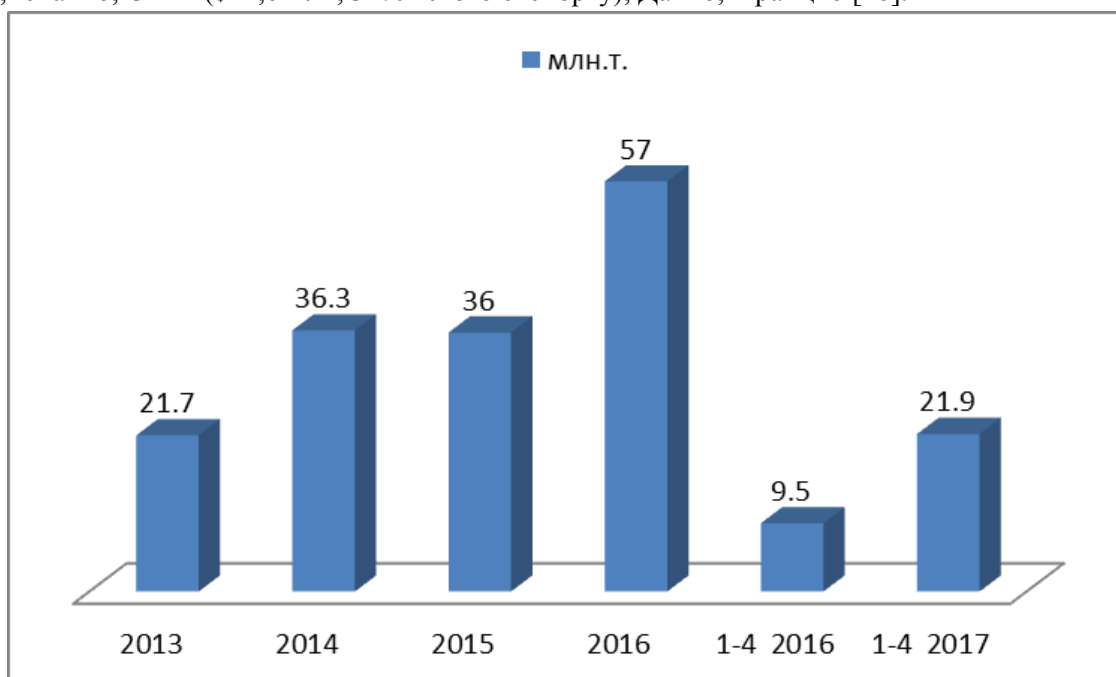

Рис. 2. Динаміка експорту меду з України

Джерело: побудовано автором за даними [16]

За 2016/2017рр. українські виробники експортували рекордну кількість цукру – 767, 3 тис. т. на суму \$377,8 млн. та увійшли в топ-10 рейтингу експортерів цукру. Істотно змінилася переорієнтація ринків збуту – український цукор купували навіть ті країни, які завжди використовували цукрову тростину.

За результатами 2016/2017 рр. Шрі-Ланка стала основним імпортером нашого цукру – 112,2 тис. т. на суму \$56,7 млн., що є найбільшим обсягом серед інших імпортерів. В тройку лідерів ввійшли – Грузія та Туреччина, які імпортували відповідно 47,9 та 42 5 тис. т. цукру. Значні поставки відбулися в африканські країни: Ліван імпортував на \$21,4 млн., Кот-Д’Івуар – \$16,2 млн., Єгипет – \$15,1 млн., [17].

Україна увійшла в топ-10 експортерів харчової продукції у Європейський Союз, ставши ключовим постачальником соняшникової олії (1 місце) та вершкового масла (2 місце, поступаючись Новій Зеландії, яка є світовим лідером), [18].

Зростання продовольчого експорту України робить її гарантом продовольчої безпеки ЄС. Проте Україні необхідно сконцентруватися на адаптації законодавства з нормами та стандартами ЄС, а не лише на збільшенні квот та зміни тарифів. Основним бар’єром для експорту українських компаній на ринки ЄС саме є не квоти, а гармонійне законодавство із стандартами ЄС, [19].

Однак, у травні цього ж року Комітет Європейського парламенту із питань міжнародної торгівлі анонсував розширення безмитних квот для України, проте не підтримав розширення торгових преференцій для окремих категорій аграрної продукції, зокрема пшениці (лише із 2018р.) [20].

Вітчизняні виробники вже повністю скористалися квотами на постачання у країни ЄС меду, цукру, круп і муки, оброблених томатів, виноградного та яблучного соків, кукурудзи, м’яса птиці та вершкового масла. Згідно угоди між Україною та ЄС квоти введені на поставку в ЄС 36 груп товарів. Все вище норми обкладається податками.

З 2017 р. відповідно до параметрів зони вільної торгівлі між Україною та ЄС збільшено тарифні квоти на 18 аграрних товарів. Додаткові квоти уже діють на мед, виноградний сік, ячмінну крупу та муку, оброблені томати та овес. З 2018 р. почнуть діяти додаткові преференції на пшеницю, кукурудзу та ячмінь. Вже 288 українських виробників отримали доступ до європейського ринку, 108 з яких уже на експорт пропонують продукти харчування для споживання людиною [21].

Отже, на початку третього тисячоліття задоволення потреб України власними продовольчими та іншими сільськогосподарськими ресурсами складає понад 100%, проте країна максимально зацікавлена у стабільному та прогнозованому зростанні міжнародного ринку продовольства і сільськогосподарської сировини та залученні надійних зовнішньоторговельних партнерів ринку.

Українські виробники та переробники сільськогосподарської продукції бажаючи вийти на ринок ЄС повинні дотримуватися таких вимог [22]:

- поступового скасування митних тарифів, надання безмитного доступу в рамках квот, гармонізацію законодавства України до стандартів ЄС (оцінити особливості продукції, наявність митних преференцій, попиту);
- забезпечення відповідності продукції, що експортується вимогам та стандартам ЄС, отримання необхідної супровідної документації (здійснити налагодження виробничих потужностей відповідно до вимог ЄС на принципі «відносної довіри», гарантувати безпеку харчових продуктів впровадженням процедур НАССР (системи аналізу ризиків, небезпечних чинників, контролю критичних точок);
- здійснення пошуку потенційних покупців продукції (іноземних контрагентів), має бути презентація компанії та товару, з вказівкою можливих партій поставки, цін, строків тощо., надання максимум інформації не чекаючи на відповідний запит.

Однак, сучасна ситуація на українському продовольчому ринку значною мірою пов’язана з недооцінюванням його ролі як найважливішого сегмента ринкової системи та одного із факторів соціально-економічного добробуту. Парадоксальним є те, що Україна, маючи природні багатства – багаті чорноземи (майже третину запасів чорноземів та 27% ріллі в Європі) [23], сприятливі кліматичні

умови і географічне становище, багатолітній досвід аграрного розвитку, працелюбний і освічений народ, різноманітну техніку, не в змозі забезпечити населення в достатній мірі продуктами харчування.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження, можна стверджувати, що на характер міжнародної економічної діяльності України впливає позитивний продовольчий баланс, що означає реалізацію, причому у величезній кількості, сировинних та готових продовольчих товарів. Для ресурсонадвитратної та малоефективної національної економіки реалізація сільськогосподарських товарів на світовому ринку дає реальний шанс на модернізацію, зростання ефективності та створення свого стабільно-працюючого кластеру у світовій економіці. Підвищення ефективності виробництва та просування на міжнародному ринку національних продовольчих сировинних ресурсів та готових товарів потрібно розглядати як ефективний засіб підвищення макро- та мікроекономічних параметрів зростання національної економіки, в загальному, і зростання доходів бюджетів та домогосподарств, зокрема, оптимізації національної участі у системі гео економічної та геополітичної співпраці.

Зростання ваги України як експортера продовольства та сільськогосподарської сировини перетворення під впливом глобальних процесів та із врахуванням проблем на глобальній продовольчій безпеці. Зростання економічної ваги у світі зумовлює забезпечення зростання зацікавленості країною та посилення її політичної ваги..

Список літератури

1. Масляк П.О. Географія України: Пробний підручник для 8-9 класів середньої школи / П.О. Масляк, П.Г. Шищенко. – К.: Зодіак-ЕКО, 1996. – 432 с.
2. Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. Видання друге, перероблене і доповнене. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
3. Нелеп В.М. Планування на аграрному підприємстві: Підручник / В. М. Нелеп. – К.: КНЕУ, 2004. – 495 с.
4. Понятишин Н. Олешківські піски – природне диво України та найбільша пустеля Європи. / Надія Понятишин // Всіті, 22.01.2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vsviti.com.ua/nature/24854>
5. Ви знаєте, що... Кременчуцьке водосховище найбільше в Україні / Черкаси, офіційний портал міської ради, 26 січня 2015 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rada.cherkassy.ua/ua/newsread.php?view=4612&s=1&s1=18>
6. Київське море визнали найбільш небезпечним об'єктом на Землі // ТСН, 1 грудня 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/kiyivske-more-viznali-naybilsh-nebezpechnim-ob-yektom-na-zemli.html>
7. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua>.
8. Офіційний сайт Української аграрної конференції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroconf.org/content>.
9. Побоченко Л. М. Місце України на світовому продовольчому ринку / Л.М. Побоченко, Е. В. Циганков // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – 2015. – № 2. – С. 98-105.
10. Food and Agriculture Organization. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.fao.org/home/en/>
11. Экспорт пшеницы из Украины. [Електронний ресурс] – Режим доступу: agroportal.ua/.../ukroliyaprom-proizvodstvo-rapsovogo-mas...
12. Украина установила новый рекорд экспорта зерновых. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.capital.ua/ru/news/70039-ukraina-ustanovila-novyy-rekord-eksporta->
13. Экспорт кукурузы из Украины идет на рекорд Укролиапром. [Електронний ресурс] – Режим доступу: agroportal.ua/.../ukroliyaprom-proizvodstvo-rapsovogo-mas...
14. Украина с начала года... [Електронний ресурс] – Режим доступу: agroportal.ua/.../ukroliyaprom-proizvodstvo-rapsovogo-mas...

15. Украина сохраняет лидирующие позиции [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.apk-inform.com/ru/news/1087026
16. Украинский экспорт меда. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/news/>
17. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/news/99349-shri-lanka-stala-krupneyshim-importerom->
18. Украина вошла в топ-10 экспортеров продовольствия в ЕС. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/news>
19. Экспорт украинской продукции в ЕС вырос [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/news/>
20. Украина попросит ЕС увеличить квоты на товары. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/news/90856-ukraina->
21. ЕС будет увеличивать квоты для украинских агропродуктов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/news/90856-ukraina->
22. Экспорт аграрної та харчової продукції до країн ЄС: з чого почати? [Электронный ресурс] – Режим доступа: agravery.com/uk/posts/author/show?slug=eksport-agrarnoi-ta-harcovoi...do..
23. Продовольчий ринок у перехідній економіці. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/27096.html>

14. Ukrayna s načala hoda... [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: agroportal.ua/.../ukroliyaprom-proizvodstvo-rapsovogo-mas...
15. Ukrayna sochranjaet lydyrujuščye pozycyy [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: www.apk-inform.com/ru/news/1087026
16. Ukraynskyj eksport meda. [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: <http://www.capital.ua/ru/news/>
17. [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: <http://www.capital.ua/ru/news/99349-shri-lanka-stala-kрупнейшим-импортером->
18. Ukrayna vošla v top-10 eksporterov prodovol'stvyja v ES. [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: <http://www.capital.ua/ru/news>
19. Eksport ukrajnskoj produkcyy v ES vyros [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: <http://www.capital.ua/ru/news/>
20. Ukrayna poprosyt ES uvelyčyt' kvoty na tovary. [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: <http://www.capital.ua/ru/news/90856-ukraina->
21. ES budet uvelyčyvat' kvoty dlja ukrajnskykh ahrotovarov. [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: <http://www.capital.ua/ru/news/90856-ukraina->
22. Eksport ahrarnoi ta charčovoї produkcii do kraїн JeS: z čoho počaty? [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: agravery.com/uk/posts/author/show?slug=eksport-agrarnoi-ta-harcovoi...do..
23. Prodovol'čyj rynek u perehidnij ekonomici. [Elektronnyj resurs] – Režym dostupu: <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/27096.html>.